

РЕТРОСПЕКТИВА СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Лариса РОДІОНОВА

ПОШУКИ ПАРАДИГМИ ПІЗНАННЯ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ (ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ)¹

Розглянуто теоретичні проблеми періодизації історії економіки в контексті цілісного осмислення всесвітньо-історичного розвитку. Представлено історію та сучасність плюрально-циклічної парадигми теорій цивілізацій, спроби їх синтезу з унітарно-стадіальними концепціями. Проаналізовано розробки російських дослідників з формування нової суспільної науки – цивілографії (науки про цивілізації) з метою створення Універсальної історії людства. Визначені нові підходи до осмислення економічної підсистеми світової цивілізації українського вченого Ю. Павленка. З'ясовано особливості світосистемного підходу до аналізу світових економічних процесів. Зроблено висновок про зростання значення контамінаційності в поясненні всесвітньої економічної історії.

Ключові слова: *плюрально-циклічна парадигма, цивілізаційний підхід, теорія цивілізаційного прогресу, теорія історичних циклів, світ-системний аналіз, контамінаційна парадигма пізнання світової історії, унітарно-стадіальні концепції.*

Плюрально-циклічна парадигма пізнання історії (на основі концепцій історичного циклу/кругообігу в соціальних науках) сформувалася в середині XIX – на початку XX ст. як критика унітарно-лінійного розуміння історичного процесу. Системотвірними теоретико-методологічними її засадами є, по-перше, визнання людського суспільства як сукупності множинностей (від лат. – plurails) автономних соціально-історичних суспільств², або їх регіональних систем, які є об'єктами наукових досліджень через основне поняття “культурна цілісність”; по-друге, дослідження історії людства як множинності історій конкретних соціоісторичних суспільств та їх регіональних систем, життєвий цикл яких охоплює виникнення, функціонування і загибель, на зміну їм приходять нові з таким самим циклом розвитку, отже, історія людства – це безкінечна множинність циклів (від грец. *kuklos* – коло)³, багатолінійна і дискретна у просторі та часі; по-третє, акцентування уваги на просторово-горизонтальних та часових вимірах історичного кругообігу, а не на діахронній вертикалі.

¹ Початок статті в третьому номері журналу.

² Прибічники такого розуміння історичного процесу для визначення конкретного соціоісторичного суспільства використовували такі поняття, як організм, культурно-історичні типи, культура, велика культура, суперетнос, цивілізація.

³ Традиційні уявлення про цикли тлумачили їх як рух по замкнутому колу протягом певного часового періоду, повторення певних фаз розвитку, кінцева фаза яких пов'язана з початковою, відтворення однакових циклів існування. В сучасній науковій думці домінує розуміння циклу як спіралі, хвильово-поступального розвитку, нелінійної моделі розвитку із зворотними інверсійними рухами, асиметричного. Деякі науковці виокремлюють спіралеподібну модель історії як самостійну.

Джерела циклічної моделі історичного розвитку, або історичного кругообігу знаходяться в історії стародавніх землеробських суспільств з річною циклічністю робіт, у працях греко-римських філософів Геродота, Фукидида, Платона, Арістотеля, Полібія, Тита Ливія, китайського історика Сима Цяня, енциклопедиста аль-Біруні та ін., які досліджуючи форми і принципи політичної влади, зробили висновок про політичні цикли, писали про повторюваність подій в історії.

Перша концепція історичного циклічного розвитку створена середньовічним арабським мислителем Ібн-Хальдуном (1332–1406 рр.). У вступі “Мукаддима” до “Книги повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі” [1] він стверджує, що еволюція суспільного розвитку відбувається циклічно. Кожен історичний цикл охоплює два періоди, які визначаються характером виробництва засобів існування, їх розподілом і споживанням: примітивний (сільське, кочівничо-землеробське виробництво лише необхідного продукту, його рівний розподіл між членами колективу) та державне/міське торгово-ремісничє життя з виробництвом додаткового продукту. Механізмом циклічності в розвитку конкретної держави і царської династії (110–120 років) вважав зміну “сімейних” (соціальних) поколінь, надалі історія починається знову, але на основі зробленого попередниками.

У Західній Європі концепцію історичної циклічності розробив італійський філософ Дж. Віко (1688–1744 рр.), який поділив розвиток націй на “тваринний” стан (початок людства, варварство) та історію людства, що охоплює епоху богів (поява сім’ї, осілості, землеробства і власності), епоху героїв (поява держави у формі аристократичної республіки, міст і соціальної нерівності), епоху людей (республіки і громадянської рівності, майнового розшарування, громадянських воєн, встановлення монархії, що гине) і надалі цикл повторюється, але на вищих рівнях [2]. Отже, перші концепції циклічності історії людства поєднували циклічність з ідеєю поступальності та прогресу, загального і закономірного.

У XVI ст. французький філософ і політик Ж. Боден (1530–1596 рр.) вперше використав поняття “цивілізаційний” у періодизації світової історії для характеристики стадії суспільного розвитку, наступної після первісності¹ [3]. У другій половині XVIII ст. для визначення стадії розвитку людства і формування моделі всесвітнього історичного процесу утвердилося поняття “цивілізація”. Лише у 20-х роках XIX ст. поняття “цивілізація” почали використовувати для характеристики конкретного суспільства (П. Балланш, Е. Бюрнуф, Х. Лассен, А. фон Гумбольд, П. Гізо). Термін “локальна цивілізація” вперше вжив французький філософ Ш. Ренув’є (1815–1906 рр.) у праці “Керівництво до давньої філософії” (1844 р.) [4, с. 152].

Основоположниками *плюрально-циклічних теорій*, або *теорій локальних цивілізацій*, вважають Ж.-А. де Гобіно (1816–1882 рр.) і Г. Рюккerta (1823–1875 рр.), які наголошували, що історичний процес є сумою паралельних процесів розвитку цивілізацій/культурно-історичних організмів, які мають власну історію виникнення, розвитку та загибелі. Ж.-А. де Гобіно досліджував історію цивілізацій, аналізуючи діяльність окремої людини, поєднання матеріальних потреб, духовного життя і соціального існування [5]. Г. Рюккерт у двохтомному “Підручнику світової історії в органічному викладі” характеризував культурні типи за критерієм ступеня розвитку від вищого до нижчого, заперечував їх рівноцінність і самодостатність, з існуючих виокремив західноєвропейський, лінію розвитку якого вважав загальнолюдською та магістральною, східно-християнський, арабський, китайський, індійський [6].

¹ Праця Ж. Бодена написана латиною і була забута. Із XVII ст. використовували прикметник “цивілізаційний” у значенні освічений/вихований, ліберального громадського ідеалу. В науковій літературі питання авторства поняття “цивілізація” залишається відкритим: В. Мірабо, Дж. Браун, А. Фергюсон, Н. Буланже, П. Гольбах.

Моделі багатолінійного, циклічного і дискретного історичного часу домінували в європейській науці у другій половині XIX – першій половині XX ст. Півною мірою це було пов'язано з процесом становлення державної та національної історичної самосвідомості та пропагандою національних особливостей. Ціннісними основами конкретного соціоісторичного організму вважали самотність культури, духовних традицій, релігії, політичних і суспільних інститутів, психологічні стереотипи, які об'єднували поняттям “культурна/соціокультурна цілісність/система”. Російський соціолог і слов'янофіл за переконаннями М. Я. Данилевський (1822–1885 рр.) створив концепцію культурно-історичних типів. Заперечував положення про прогрес розуму і загальну цивілізацію, наголошував на існуванні лише окремих культурно-історичних типів, які проходять давній (етнографічний) етап і цивілізаційний цикл розвитку, відіграють в історії позитивну, негативну або нейтральну роль, рівноцінні через свою унікальність. Прогрес розумів як процес реалізації різними культурами багатофакторних можливостей. Учений поставив питання про взаємодію культур та шляхів їх поширення, значення економічного (технічно-промислового) напрямку діяльності в історії цивілізації. Першим заявив, що виокремлення античної, середньовічної та нової історії є періодизацією тільки Західної Європи. Теорії європоцентризму протиставляв ідеї панславізму, зародження і розквіту слов'янської культури [7]. Соціологи Е. Дюркгейм (1858–1917 рр.) і Л. Гумплович (1838–1909 рр.) обґрунтовували теорію соціального кругообігу, виробили соціологічний підхід до теорії цивілізацій. Німецький соціолог і економіст М. Вебер (1864–1920 рр.) пояснював унікальність виникнення західноєвропейського капіталізму залежністю соціальної системи від соціокультурних факторів, перш за все, від типу релігії та її економічних установок [8]. Завершила становлення класичної плюрально-циклічної парадигми монографія О. Шпенглера (1880–1936 рр.) “Присмерк Європи” у двох томах (1918, 1922 рр.), в якій обґрунтовано концептуальні положення циклічності розвитку людства (“морфології світової історії”), культури поділено на високі та примітивні на основі “способу переживання” життя з біологічними циклами (дитинство, юність, зрілість і старість), наголошено на абсолютній замкненості та приреченості загибелі кожної культури, у т. ч. західної. Поняття “цивілізація” використано як завершення розвитку культури [9; 10].

Погляди англійського історика і соціолога А. Тойнбі (1889–1975 рр.), викладені у праці “Дослідження історії” в 12 томах (1934–1961 рр.) [10; 11], науковці оцінюють як поєднання плюрально-циклічної просторово-часової моделі розвитку та унітарно-стадіальної. Вчений досліджував історію локальних цивілізацій як унікальних соціокультурних поліетнічних систем, кожна з яких має власні просторові (від окремої країни до географічного регіону, або виходить за його кордони) та часові координати, зробив спробу їх картографування. Зазначав, що народження і смерть цивілізацій, циклічність їх життєвого шляху вказують на дискретність розвитку в просторі та часі, заперечував “єдність історичного процесу” як ідею уніфікації. Одночасно А. Тойнбі виокремив у розвитку людства дві стадії: примітивну та цивілізаційну, в розвитку цивілізації – стадії народження, зростання, надламу, занепаду і розпаду. Розглядав цивілізації в синхронному та діахронному розрізі, поділив їх на незалежні та сателітні, головні (розвинуті), призупинені, недорозвинені та наздоганяючі, суспільства-предки та суспільства-нащадки, батьківські та дочірні першої генерації (антична, індійська, китайська), дочірні цивілізації другої генерації (мусульманська, східнохристиянська, західнохристиянська), досліджував зв'язки і впливи між ними. На думку вченого, послідовність стадій в історії цивілізацій, міжцивілізаційні зв'язки і впливи свідчать про континуальність/неперервність розвитку і можливість створення єдиної

загальнолюдської цивілізації. В останньому томі наголошено на прогресі людства, обмежуючи його сферою релігії. Отже, у філософії А. Тойнбі установка на осмислення історії окремих локальних чи регіональних цивілізацій не суперечить ідеї єдності всесвітньої історії, яка проявляється через такі цивілізації. Історія розглядається як цілісний процес, паралельне співіснування дискретного і континуального. Проблеми циклічності соціальних процесів досліджували такі вчені, як К. Леонтьєв, П. Сорокін, М. Фуко, О. Лосєв, С. Аверінцев, Л. Васильєв, А. Гуревич та ін.

Плюрально-циклічні теорії з другої половини ХХ ст. прийнято називати теоріями цивілізацій, а парадигму пізнання всесвітньої історії – цивілізаційною. На Заході критики такого підходу до історії оцінюють його як кризовий. Наголошують на непослідовності, відсутності чітких критеріїв виокремлення цивілізацій та їх кількості, що породжує суб'єктивізм і вибірковість, емпіричності без узагальнення, створенні неісторичних схем, теоретичній безграмотності та непереконливості, запереченні глобалізаційної перспективи. Зарубіжні соціологи та історики: С. Айзенштадт, Ф. Бэгби, А. Боземен, Л. Гарц, В. Грин, Л. Гумільов, К. Квіглі, В. Макніл, М. Мелко, П. Сорокін, Д. Уілкінсон Х.-Л. Гілдерсона, Г. У. Хьюза та інші (об'єднані в Міжнародному товаристві порівняльного вивчення цивілізацій) – головну увагу зосереджують на аналізі природи, динаміці (тенденція до збільшення) та стадій розвитку локальних цивілізацій, їх компаративності, дослідженні сучасної моделі світу¹. Пропонуються компромісні моделі всесвітньої історії на основі синтезу теорій локальних цивілізацій з 1) векторно-стадіальним підходом з діалектичних позицій континуально-дискретного та унітарно-плюрального, застосування універсальних механізмів та закономірностей до історії людства за одночасного збереження цивілізаційної ідентичності; 2) світосистемним підходом, 3) аналізом глобальних і локальних трансформацій, результатом яких є культурні біфуркації, глокалізація (адаптація елементів сучасної західної культури до локальних умов і місцевих традицій), зростання гетерогенності регіональних і локальних цивілізацій; 4) проблемою варварства, джерелом якої є західна цивілізація, 5) мікроісторією, напрямами дослідження якої є історія повсякденності та індивідуалізація життя як самостійний нарратив, міжцивілізаційні впливи на мікрорівні, використання і порівняння історіографічних джерел для переосмислення традицій теорій цивілізацій [12]. Прикладом універсалізму є наукова періодизація векторно-стадіальної моделі, запропонована японським ученим Ш. Іто, яка охоплює п'ять стадій глобальних трансформацій (революції антропна, аграрна, міська, Осьового часу, наукова й екологічна), в процесі яких життя цивілізацій характеризували просторово-часові особливості та взаємовпливи, взаємодія глобального і локального, результатом яких були культурні біфуркації в історії цивілізацій [13]. В. Макніл визнає реальністю Всесвітню історію, головними суб'єктами якої є ізольовані цивілізації, її періодизація охоплює дві фази: виникнення окремих цивілізацій і зростання ойкуменної світової системи (з 1000 р. н. е.) [14]. Американський історик Д. Уілкінсон, використовуючи світ-системний підхід, визначив міста як центри розвитку локальних цивілізацій, серед яких виокремлює "центральну цивілізацію" та периферійні цивілізації [15]. Х.-Л. Гілдерсон, Г.-У. Хьюз, Т. Зелдін започаткували універсальну мікроісторію, в контексті якої простежують зародження теорій цивілізацій в ХVIII ст., діалоги і взаємовпливи цивілізацій [16].

¹ *Праці дослідників історії цивілізацій видруковані у "Время мира": альманах. – Вып. 2. Структуры истории. – Новосибирск : Из-во "Сибирский хронограф", 2001. – 520 с.; Ерасов Б. С. Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия / Б. С. Еврасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 560 с.*

Спробу синтезу циклічного і лінійного моделювання історії здійснив А. Вебер (1868–1958 рр.) у праці “Принципи соціології, історії та культури” (1951 р.). Продовжуючи традиції німецьких мислителів, він розмежував історичний процес на три складові: цивілізаційну (технологічну), яка є еволюційно-лінійно-стадіальною і загальнолюдською, соціальну і культурну, які характеризуються етноцивілізаційною дискретністю, відсутністю казуального зв'язку з технологічним розвитком [17, с. 10–11].

Американський соціолог Е. Тоффлер аналізує історію людства як єдину цивілізацію, що має три послідовно прямуючі хвилі/стадії (хвилеподібна траєкторія), які характеризують поєднання історичної неперервності та дискретності в історії [18, с. 17]. Власну модель цивілізаційної історії запропонував С. Хантингтон [19]. Цивілізаційну взаємодію він визначив як головний фактор континуальності всесвітньої історії. Одночасно доводить неможливість “універсальної цивілізації”, виокремив конгломерати локальних цивілізацій (цивілізаційні блоки) і наголосив на посиленні міжцивілізаційних зіткнень культур і релігій. На його думку, національна ідентичність переходить на ширші рівні – трансформується у цивілізаційну ідентичність, більш глибоке усвідомлення цивілізаційних відмінностей та необхідність їх захищати.

Цивілізаційна проблематика актуальна у країнах, що розвиваються, та постсоціалістичних, що пояснюється важливістю національної, регіональної, локальної та цивілізаційної самоідентифікації та протиставлення ідеї європоцентризму. Американський історик і соціолог Валлерстайн характеризував цивілізаційний підхід до історичного розвитку як ідеологію слабких, форму протесту етнічного націоналізму проти розвинутих країн “ядра” сучасної світосистеми.

На початку XXI ст. цивілізаційна проблематика “відродилася”, що пояснюється поглибленням процесів глобалізації та сегментації (формуванням регіональних цивілізацій і посилення локалізаційних процесів, поверненням до доцивілізаційних начал).

Аналіз цивіліографічних робіт російських учених дає змогу зробити висновки: цивілізаційна парадигма з середини 1990-х років утвердилася в історико-соціологічній, економічній літературі як основна альтернатива формаційній; багаточисельні публікації стосуються різних трактовок поняття “цивілізація” як взаємопереплетення економічних, політичних, соціальних і культурних чинників, класифікації та критерізації (дискутуються питання щодо кількості цивілізацій, взаємодії її підсистем, укрупнення та формування регіональних макроспільнот/цивілізаційних блоків), основних ознак цивілізаційної парадигми та її переваг порівняно з формаційною; теорія цивілізацій втратила своє первісне значення, на рубежі XXI ст. виникли нові синтези у створенні нових цивілізаційних схем, виокремилися різні варіанти теорії цивілізацій та інтерпретації цивілізаційної парадигми. Узагальнюючим варіантом пошуку парадигми суспільного розвитку є поєднання лінійно-стадіальних і локально-цивілізаційних теорій для пояснення “універсального соціального циклу” і створення Універсальної історії людства¹. Дослідники теорій цивілізацій І. Іонов і В. Хачатурян вважають власне такий шлях вивчення історії цивілізацій найбільш плідним, який дозволяє враховувати всю різноманітність факторів людської діяльності. Запропонована ними *теорія світової та локальних цивілізацій* обґрунтовує формування на основі західноєвропейської філософської думки другої половини XVIII – першої половини XX ст. цивілізаційного підходу до історії та його двох моделей: лінійно-стадіальної (філософські теорії цивілізації) і локальної, пов'язаної з розвитком історії як конкретної науки і порівняльно-

¹ *Еволюція Ідеї Універсальної Історії людства досліджена у праці Ф. Фукуяма “Кінець історії та остання людина”.*

історичних досліджень. У сучасній науці простежується єдність концепцій світової та локальних цивілізацій, їх неподільна цілісність, в якій ідея світової цивілізації є проявом тенденцій майже кожної локальної цивілізації до універсалізації, а ідея локальної цивілізації розкриває структуру світової цивілізації, її системний характер [20]. Б. Єрасов у кожній цивілізації виокремлював “локальність” і “універсальність”, аналізував діалоги та конфліктність цивілізацій, розробив цивілізаційну компаративістику [21].

Б. Кузик і Ю. Яковець заявили про формування нової суспільної науки – науки про цивілізації (цивіліографії), обґрунтували *теорію історичних циклів*. Цивілізація як об’єктивна реальність процесу прогресивного розвитку людства у вертикально-діахронній площині розкривається через історичні цикли: три глобальні суперцикли (VIII тис. до н.е. – середина I тис. н.е., VI – XX ст., XXI – XXIII ст. – формування інтегральної цивілізації), які характеризують єдність, загальні закономірності, циклічну динаміку і генетику історичного прогресу в розвитку людства; сім світових цивілізацій (неолітична, ранньокласова, антична, середньовічна, ранньоіндустріальна, індустріальна і постіндустріальна), що дозволяє простежити витки спіралі історичного прогресу, його ритміку; п’ять поколінь локальних цивілізацій. У горизонтально-синхронному вимірі кожна цивілізація характеризується за власним історичним ритмом і географічним епіцентром історичного прогресу. Перехід від одного витка спіралі до іншого відбувається через перехідний період, змістом якого є криза старої системи і соціальний хаос нової [22, 26–34; 23, с. 230–241, 252–261].

М. Крадін вважає, що проміжною інтерпретацією історичного процесу є багатолінійні концепції, які дозволяють пояснити різні виміри світової історії в різних площинах, на координатній сітці того чи іншого виміру визначити параметри життєдіяльності соціальних систем [24]. Традиції такого погляду він вбачає у трактуванні К. Марксом доекономічної формації як трьох самостійних способів виробництва (азійського, античного і германського) і Ф. Енгельсом двох шляхів становлення держави – східного і античного.

У контексті цивілізаційності в Росії триває дискусія щодо ідеї євразійства, яка заперечує всесвітньо-історичну роль країн Західної Європи, доводить загрозу і зло європеїзації для інших народів, значимість Євразії (територія заселена росіянами, українцями, білорусами, Тува і Зовнішня Моногорія) як цілісного історичного поліетнічного утворення у світовій історії.

В Україні дослідження цивілізаційних теорій започаткував Ю. Павленко (1957–2012 рр.) [25; 26]. Його аналіз історії світової цивілізації [27] є першим в українській науці узагальненим осмисленням розвитку світової цивілізації та її економічної підсистеми. Розроблена *теорія цивілізаційного процесу* ґрунтується на базових засадах стадіальності, поліваріантності, циклічності та цивілізаційної дискретності з урахуванням космоісторизму, персоналізму в історії та глобалізації в аспекті їх єдності за принципом доповнення. Такий парадигмальний підхід, резюмує Ю. Павленко, за змістом є *контамінаційним* (узгодженим). Періодизація світової історії охоплює доісторію цивілізації (ранньопервісне привласнювальне суспільство) і цивілізаційний процес з двома основними стадіями: 1) формування основ цивілізації в період неолітичної революції та пізньопервісного суспільства з відтворювальним реципрокним господарством і 2) власне історія цивілізації: доіндустріальні суспільства з редистрибутивною економічною системою (ранні локальні ранньокласові цивілізації, “осьовий час”, традиційні регіональні станово-класові цивілізації) та індустріальні суспільства – всесвітня макроцивілізаційна система з ринково-індустріальним господарством. Враховуючи зростання поступового домінування інформаційної сфери,

вчений виокремлює третю стадію – інформаційну, глобалізаційну. Для аналізу соціальних систем Ю. Павленко використовує концепцію синергетики – самоорганізації систем через взаємодію порядку, детермінізму та нестійкої рівноваги з дезінтеграцією, хаосом, спонтанністю, випадковістю, кризою, яка завершується точкою біфуркації з потенційно можливою багатоваріантністю векторів розвитку і реалізацією в якісно новий рівень нового порядку.

Аналіз історіографії цивілізаційної парадигми в історико-філософській науці зроблено В. Гончаревським [28].

В українській економічній науці ґрунтовний аналіз цивілізаційної проблематики притаманний працям С. Степаненка і А. Філіпенка. С. В. Степаненко цивілізаційну парадигму вважає однією з найбільш глибоких складових методології дослідження економічної сфери суспільства та утвердження інституціональної економічної теорії [29, с. 6, 50]. Розглянуті базові методологічні (системно-синергетичний аналіз) і теоретичні положення цивілізаційної парадигми, які використані для аналізу історичних процесів розвитку економічних систем. На думку вченого, періодизацію розвитку господарських систем відображають, по-перше, три стадії цивілізаційного розвитку (становлення основ цивілізаційного розвитку людства, формування і розвиток світових цивілізацій, зародження глобальної цивілізації), по-друге, Східна і Західна лінії цивілізаційного розвитку людства, по-третє, періоди натурального і товарного господарства: простого, товарно-грошового (вільної конкуренції, олігополістичної конкуренції, монополістичної конкуренції, державно-монополістичної конкуренції) і грошово-кредитного господарства, яке перебуває на етапі свого становлення [30, с. 67–68]. А. С. Філіпенко використовує теорію історичних циклів Б. Кузика і Ю. Яковця, наголошує, що такий підхід базується на єдності людської цивілізації за всієї її різноманітності та гетерогенності. Пропонує виокремити в сучасному цивілізаційному знанні 5 відносно самостійних цивілізаційних парадигм: загальноісторичну, філософсько-антропологічну, соціокультурну, технологічну й економічну [31, с. 36, 41]. Інтеграційний і системно-синергетичний підхід визначає навчальний посібник “Історія економіки та економічної думки”, підготовлений в Тернопільському національному економічному університеті [32; 33].

Концепція світосистемного аналізу (перспективи) вважається потужним теоретичним напрямом, який здійснив спробу створити історію людства як єдиного цілого. Це найбільш масштабний виклик унітарно-стадільним і модерністським теоріям макроісторичних змін. Його засновники Ф. Бродель (лідер французької історичної школи “Анналів” в 1960–1970-х рр.) й американський історик економіки І. Валлерстайн створили просторово-часову модель соціальної структури, яка на основі полілінійності та багатофакторності визначає цикли зростання/занепаду центрів і периферії соціальної системи, досліджує соціальні зв’язки, перш за все, економічні, лише в середині соціальної системи та між її структурними підсистемами. Така схема вважається типом стадіальної періодизації за принципом виокремлення ядра.

Теорія світосистемного аналізу з’явилася в 1970-х роках. Її теоретичним підґрунтям є концепція “ядра – периферії” і “теорія залежності”, розроблені Економічною комісією ООН для Латинської Америки (ЕКЛА), дискусії радянських учених щодо азійського способу виробництва й англомовних учених щодо шляхів переходу від феодалізму до капіталізму, утвердження концепції “тотальної історії” замість епізодичної французької школи “Анналів”. Ф. Бродель увів у науковий дискурс поняття “структурний час”, “циклічний час” і “світоєкономіка” як “систему, яка є світом” – економічно

самостійною частиною планети з множиною політичних і культурних систем, органічно єдиною у сфері економічних відносин через внутрішні зв'язки, обмін і поділ праці. Світоєкономіки існують з давніх часів: Фінікія, Карфаген, Рим, Індія, ісламський світ тощо. До кінця XV ст. вони були стабільними, з XVI ст. Європа почала підпорядковувати світ, утверджуючи ринкові відносини. Капіталізм, згідно з Ф. Броделем, – це сфера соціально-економічної діяльності, що ґрунтується на постійній зміні видів діяльності, можливості інвестувати і накопичувати капітал для отримання прибутку, владних відносинах у соціальній ієрархії [34, с. 14, 49].

Загальна схема *теорії світосистемної перспективи* за працями І. Валерстайна [35; 36] ґрунтується на поняттях “соціальний простір” і “соціальний час”, “світосистема” (одиниця аналізу замість цивілізації, або національної держави), “історична система” (замість розуміння суспільства як множини соціоісторичних систем). Використовується також поняття “спосіб виробництва” з трьома формами економічної інтеграції: реципрокною, редистрибутивною і ринковим обміном¹. Історичні системи існували лише в трьох формах: мінісистеми і світосистеми двох видів: світоімперії та світоєкономіки. Мінісистеми – це первісні (досільськогосподарські) общини з реципрокною формою розподілу та обміну. Світосистема – історична система, яка має кордони, структуру, правила легітимації і узгодженість. Світоімперії/цивілізації характеризують політична єдність (хоча в середньовічній Західній Європі був період адміністративно-децентралізований), функціонування на основі редистрибутивних відносин. Світоєкономіка – система міжнародних зв'язків, заснована на торгівлі. У період між VIII тис до н. е. – 1500 р. співіснували всі три форми історичної системи з домінуванням світоімперій. Історія людства – це історія змін, трансформацій і співіснування різних регіональних світосистем (світоєкономік та світоімперій), єдина світоєкономіка, що вижила і стала домінуючою – це сучасна капіталістична світоєкономіка, яка впродовж XVI–XIX ст. поширила свій вплив на всій земній кулі. Сучасний світ є єдиною капіталістичною світоєкономікою. Її характеризують: 1) певний географічний простір, межі якого не збігаються з межами окремих держав і етносів, бар'єром якого переважно є економічна доцільність виходу за його межі, 2) наявність певного центру – міста, або держави, який непостійний і може змінюватися, 3) наявність вертикальної соціальної та горизонтальної ієрархії. Остання є ієрархією економічного простору в будь-якій світоєкономіці, що складається з трьох зон: ядра, напівпериферії та периферії, кордони між якими відносні, можуть змінюватися. Функціонування світоєкономіки охоплює, по-перше, боротьбу за гегемонію між центрами (містами, країнами) ядра світоєкономіки, по-друге, постійне утвердження панування ядра над напівпериферією та периферією, їх експлуатацію на основі нееквівалентного обміну через різницю потенціалів. Так, в Європейській світ-економіці в XIII–XV ст. боротьбу за економічне домінування вели міста Флоренція, Венеція і Генуя, в XVI – XVII ст. – Сполучене Королівство Нідерландів, у XVIII ст. – Великобританія, в якій вже сформувався національний ринок. У кінці XIX ст. центр перемістився до Нью-Йорка і США, які контролювали економіку американського континенту. Найближчі 20–50 років, на думку І. Валерстайна, світ еволюціонує до нового світового порядку.

Запропоновані також інші варіанти світосистемних зв'язків. Дж. Модельські вважає, що світова система почала формуватися з часів неолітичної революції, А. Франк і Б. Гіллс доводять зародження єдиної світосистеми в Єгипті та Месопотамії, її поширення через численні цикли експансії та консолідації на весь світ, переміщення центру зі

¹ У першій частині статті ця характеристика форм економічної інтеграції за вчення американського історика економіки К. Поланьї.

Сходу на Захід, надалі – до Японії та Китаю [37, с. 11]. Прихильники іншої позиції К. Чейз-Данн і Т. Холл обґрунтували концепцію історичного розвитку світосистем, використовуючи поняття “спосіб накопичення”: а) заснований на родинних зв'язках і реципрокних відносинах, б) існуючий на основі отриманні данини, в) сучасна капіталістична світосистема. Важливим в аналізі історичних змін є дослідження “мережі взаємодії” між світосистемами [38]. Дж. Абу-Луход наголосила, що в XIII–XIV ст. центром світосистеми був Схід (Китай), а до кінця XVIII ст. вже існувала глобальна інтегрована високорозвинена світосистема [39, с. 454].

Український дослідник А. Фісун новаторсько-концептуальним оцінює комплексність історичного аналізу світосистемного підходу [40]. Російський вчений М. Крадін вважає світосистемний підхід найбільш перспективною методологією для опису макроісторичних процесів, пропонує використовувати апарат точних наук для побудови математичних моделей соціальних систем, у т. ч. для пояснення динаміки економічних циклів [41]. Інший російський учений Ю. Семенов вважає, що світосистемний підхід є одним з варіантів концепції залежності, має ознаки антиісторичності, його недоліком є недооцінка самостійності окремих суспільств соціальної системи. Пропонує естафетно-стадіальний варіант теорії суспільно-економічних формацій, коли історія є процесом зміни світових систем соціально-історичних організмів (ближньосхідної, середземноморської античної, західноєвропейської феодальної і західноєвропейської капіталістичної) і всесвітньо-історичних епох (давньосхідної, античної, середньовічної і нової) [42].

Підсумовуючи, можна зазначити умовність, спрощеність, схематичність філософських моделей всесвітньо-історичного, в його контексті економічного розвитку. На сьогодні репрезентовані основні моделі: унітарно-стадіальна, плюрально-циклічна/локальних цивілізацій, світосистемна і контамінаційна (компромісно-універсальна, синтезована, інтеграційна, полінінійна), які спрямовані на створення загальної картини еволюції людства, інформаційно необхідні, мають наукову цінність, одночасно потребують системного перегляду традиційних уявлень і оновлення на засадах сучасного рівня знань. Обговорення науковцями позитивної значимості та теоретико-методологічних недоліків періодизаційних парадигм має визначати їх евристичний потенціал як інструментів дослідження реальних історичних процесів. За умов домінування синергетичної парадигми в методології науки конструктивними є багатокритеріальність підходів на принципах стадіальності, поліваріантності, цивілізаційної дискретності, кореляція між економічними трансформаціями та іншими сферами життєдіяльності людей, визначення вузлових моментів історії.

Дослідження економіки як підсистеми суспільства, економічних стадій і циклів найкраще опрацьовано у багаточисленних публікаціях загальнотеоретичного змісту при аналізі капіталістичної, ринково-індустріальної економіки. Аналіз “економічних” моделей стадіального і циклічного розвитку в історико-економічному аспекті ще недостатньо опрацьовані.

Література

1. *Игнатенко А. А. Ибн-Хальдун / А. А. Игнатенко. – М. : Мысль, 1980. – 160 с.*
2. *Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций [Электронный ресурс] / Дж. Вико. – Режим доступа : <http://abuss.narod.ru/Biblio>.*
3. *Боден Ж. Метод легкого познания истории / Ж. Боден. – М. : Наука, 2000. – 412 с.*
4. *Семенов Ю. И. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю. И. Семенов. – М. : Современные тетради, 2003. – 776 с.*

5. Гобино Ж.-А. де. Опыт о неравенстве человеческих рас / Ж.-А. де Гобино. – М. : Одиссей – Олма-пресс, 2001. – 194 с.
6. Ионов И. Н. Рождение теории локальных цивилизаций и смена научных парадигм / И. Н. Ионов // Образы историографии: Спб. – М. : РГГУ, 2001. – С. 59–84.
7. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому [Электронный ресурс] / Н. Я. Данилевский – Режим доступа : <http://monarhiya.narod.ru/DNY/dny-list.htm>.
8. Вебер О. Протестантська етика і дух капіталізму / О. Вебер. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
9. Шпенглер О. Закат Європи Очерки морфології мирової історії. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер – М. : Мысль, 1998. – 606 с.
10. Тойнбі А.-Дж. Дослідження історії: [скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла] / А.-Дж. Тойнбі. – К. : Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.;
11. Тойнбі А.-Дж. Дослідження історії: [скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Сомервелла] / А.-Дж. Тойнбі. – К. : Основи, 1995. – Т. 2. – 401 с.
12. Ионов И. Н. Теория цивилизаций на рубеже XXI века / И. Н. Ионов // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 127–138.
13. Ито Ш. Схема для сравнительного исследования цивилизаций / Ш. Ито // Время мира. Альманах. Вып. 2. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – С. 345–354.
14. Макнил В. Меняющийся образ всемирной истории / В. Макнил // Время мира. Альманах. Вып. 2. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – С. 16–38.
15. Уилкинсон Д. Центральная цивилизация / Д. Уилкинсон // Время мира. Альманах. Вып. 2. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – С. 397–423.
16. Ионов И. Н. Теория цивилизаций на рубеже XXI века / И. Н. Ионов // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 127–138.
17. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.
18. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 1999. – 784 с.
19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.
20. Ионов И. Н. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века / И. Н. Ионов, В. М. Хачатурян. – СПб. : Изд-во "Алетейя", 2002. – 382 с.
21. Еврасов Б. С. Цивилизации: универсалии и самобытность / Б. С. Еврасов. – М. : Наука, 2002. – 524 с.
22. Кузык Б. Н. Цивилизации: прошлое и будущее : учебник / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М. : Институт экономических стратегий, 2008. – 576 с.
23. Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец. – М. : Экономика, 1999. – 506 с.
24. Крадин Н. Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов / Н. Н. Крадин // История и математика: Модели и теории. – М. : ЛКИ/URSS, 2008. – С. 166–200.
25. Павленко Ю. В. Критический анализ теории зарождения цивилизации А.-Дж. Тойнби / Ю. В. Павленко // Теория и методы археологических исследований: [сб. науч. тр.]. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 89–110.
26. Павленко Ю. В. Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу: дис. доктора філос. наук: 09.00.03 / Ю. П. Павленко. – К., 1996. – 439 с.

27. Павленко Ю. В. *История мировой цивилизации. Философский анализ* / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.
28. Гончаревський В. Е. *Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009)*. – К. : Логос, 2011. – 220 с.
29. Степаненко С. В. *Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології)* : моногр. – К. : КНЕУ, 2008. – 312 с.
30. *Історія економіки та економічної думки : навч. посіб.* / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко], за ред. проф. С. В. Степаненка. – К. : КНЕУ, 2010. – 743 с.
31. Філіпенко А. С. *Глобальні форми економічного розвитку : історія і сучасність*. – К. : Знання, 2007. – 670 с.
32. *Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХ ст.* : навч. посіб. / В. В. Козюк [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К. : Знання, 2011. – 566 с.
33. *Історія економіки та економічної думки: ХХ – початок ХХІ ст.* : навч. посіб. / В. В. Козюк [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К. : Знання, 2011. – 582 с.
34. Бродель Ф. *Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. Т. 3. Время мира*. – М. : Прогресс, 1992. – 680 с.
35. Валлерстайн И. *Миросистемный анализ* / И. Валлерстайн // *Время мира. Альманах современных исследований по теоретической истории. Макросоциология. Геополитика. Анализ мировых систем и цивилизаций. Вып. 1. Историческая макросоциология в XX веке*. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 2000. – С. 105–123.
36. Валлерстайн И. *Миросистемный анализ: введение* / И. Валлерстайн. – М. : Издат. дом “Территория будущего”, 2006. – 231 с.
37. Фісун О. А. *Глобальна історія в контексті сучасних теорій геоісторичних змін* / Фісун О. А., Крисенко О. В. // *Вісник Харківського національного університету імені Каразіна. Питання політології*. – 2004. – № 643. – С. 6–13.
38. Чейз-Данн К. *Две. Три, много миросистем* / К. Чейз-Данн, Т. Холл // *Время мира. Альманах. Вып. 2. Структуры истории*. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – С. 424–448.
39. Абу-Луход Д. Л. *Переструктурируя миросистему, предшествующую Новому времени* / Д. Л. Абу-Луход // *Время мира. Альманах. Вып. 2. Структуры истории*. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. – С. 349–461.
40. Фісун О. А. *Глобальна історія в контексті сучасних теорій геоісторичних змін* / Фісун О. А., Крисенко О. В. // *Вісник Харківського національного університету імені Каразіна. Питання політології*. – 2004. – № 643. – С. 6–13.
41. Крадин Н. Н. *Проблемы периодизации исторических макропроцессов* / Н. Н. Крадин // *История и математика: Модели и теории*. – М. : ЛКИ/URSS, 2008. – С. 166–200.
42. Семенов Ю. И. *Философия истории. Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней* / Ю. И. Семенов. – М. : Современные тетради, 2003. – 776 с.

Редакція отримала матеріал 24 вересня 2013 р.